

QADIMGI XORAZM O'LKASIDA ZARDUSHTIYLIKNING SHAKLLANISHI

Turdiyeva Aziza Yo'ldosh qizi

Termiz davlat universiteti, Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi

Jumayev Mustafo Erkin o'g'li

Ilmiy rahbar: Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21331361>

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi Xorazm o'lkasining zardushtiylik dinining shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Avesto matnlarining Xorazm bilan bog'liqligi, arxeologik topilmalar, otashkadalar, ossuariy dafn marosimlari hamda zardushtiylikning mintaqa ijtimoiy-siyosiy hayotiga ko'rsatgan ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, “Katta Xorazm” nazariyasi va zardushtiylikning Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi qadimgi sivilizatsiyalar tarixidagi o'rni haqidagi ilmiy qarashlar umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, zardushtiylik, Avesto, Zaratushtra, otashparastlik, ossuariy, Kalaliqir, Ko'zaliqir, Katta Xorazm, ateshgoh.

O'rta Osiyo xalqlari tarixida diniy e'tiqodlar tizimi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib kelgan. Ana shunday e'tiqodlar orasida zardushtiylik dini alohida o'rin tutadi. Bu din nafaqat Eron platosi, balki Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi qadim sivilizatsiyalar, xususan, Xorazm vohasi tarixida ham chuqur iz qoldirgan. Xorazm — qadimgi Sharq tsivilizatsiyalarining eng yirik markazlaridan biri sifatida, ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan zardushtiylik dinining tug'ilgan yoki dastlabki shakllangan hududlaridan biri sifatida ko'rsatiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixshunosligida qadimgi davr diniy e'tiqodlarini xolisona, milliy manfaatlar nuqtai nazaridan qayta o'rganish zarurati kuchaydi. Zardushtiylikning Xorazmdagi ildizlarini tadqiq etish nafaqat mintaqa tarixini, balki umuman Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy ma'naviy merosini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, bu masala jahon sharqshunosligida ham munozarali bo'lib qolmoqda: bir guruh olimlar zardushtiylikning vatani Ozarbayjon yoki G'arbiy Eron ekanligini, ikkinchi guruh esa aynan Xorazm va umuman Sharqiy Eron xalqlari yashagan hududlarni asos qilib ko'rsatadilar.

Ushbu maqolaning maqsadi — mavjud yozma manbalar, xususan Avesto matnlari, hamda arxeologik tadqiqotlar natijalari asosida qadimgi Xorazmda zardushtiylik dinining shakllanish jarayonini, uning o'ziga xos xususiyatlarini va mintaqa hayotidagi o'rnini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

Zardushtiylik — dunyoning eng qadimgi monoteistik (yoki dualistik-monoteistik) dinlaridan biri bo'lib, uning asoschisi sifatida payg'ambar Zaratushtra (yunoncha — Zoroastr) tan olinadi. Zaratushtraning yashagan davri masalasi hanuzgacha bahsli bo'lib, turli tadqiqotchilar uni miloddan avvalgi VII–VI asrlar yoki hatto miloddan avvalgi II ming yillikning oxiriga oid deb hisoblaydilar. Din asosini “Avesto” degan muqaddas kitoblar to'plami tashkil etadi, unda ezgulik xudosi Ahura Mazda va yovuzlik ruhi Anhro Manyu (Ahriman) o'rtasidagi abadiy kurash g'oyasi markaziy o'rinni egallaydi.

Avesto tilining qadimgi sharqiy Eron tillari — xususan, xorazmiy va boshqa Sug'd, Baqtriya tillariga yaqinligi haqida ko'plab tilshunoslik dalillari mavjud. Bu holat olimlarni Zaratushtra va uning dastlabki tarafdorlari faoliyat ko'rsatgan hudud G'arbiy Eron emas, balki Amudaryo havzasi, ya'ni qadimgi Xorazm va unga tutash o'lkalar bo'lgan, degan xulosaga yetaklaydi. Avestoning “Vendidod” qismida sanab o'tilgan “Ariylar yaratgan mamlakatlar” ro'yxatida birinchi o'rinda

“Ariyanam Vayjo” (“Oriylar kengligi”) hududi tilga olinib, ko’pgina tadqiqotchilar bu hududni aynan Xorazm vohasi bilan bog’lashadi.

Rus va o’zbek sharqshunoslari, jumladan S.P. Tolstov o’zining mashhur “Qadimgi Xorazm madaniyati” asarida Xorazmni zardushtiylikning ilk vatani sifatida ko’rsatadi va bu nazariyani “Katta Xorazm” konsepsiyasi orqali asoslashga harakat qiladi. Ushbu nazariyaga ko’ra, qadimgi davrda Xorazm nomi ostida nafaqat hozirgi Xorazm vohasi, balki undan ancha kengroq — Amudaryoning quyi va o’rta oqimlaridagi barcha hududlar tushunilgan.

Xorazm hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar zardushtiylik e’tiqodining mintaqada keng tarqalganligini tasdiqlovchi boy moddiy manbalarni yuzaga chiqardi. Bulardan eng muhimlari sifatida Kalaliqir I qal’asidagi olov ibodatxonasi majmuasini, Ko’zaliqir va Jonbosqal’a yodgorliklarini, shuningdek, Tuproqqal’a saroyidagi diniy xarakterdagi devoriy suratlarni ko’rsatish mumkin.

Zardushtiylikning eng muhim marosimiy belgilaridan biri — o’lganlarni dafn etish tartibi bo’lib, bu dinda jasadni yer yoki suvga ko’mish, shuningdek yondirish taqiqlangan, chunki bu ashyoi arba’a — tuproq, suv, olov va havoni “iflos” qilish hisoblangan. Shu sababli murdaning suyaklari maxsus tozalash marosimidan so’ng “ossuariy” deb ataluvchi loydan yoki gipsdan ishlangan maxsus qutilarga solib, “dahma” yoki “naus” deb ataluvchi maxsus dafn inshootlariga qo’yilgan. Xorazm hududidan, xususan To’proqqal’a, Ko’yqirilg’onqal’a va boshqa yodgorliklardan topilgan yuzlab ossuariylar naqshlari va tasvirlari zardushtiylik dini timsollarini — olov, farrox (xudoning ilohiy inoyati nishonasi) va boshqa muqaddas belgilarni aks ettiradi.

Ko’yqirilg’onqal’a yodgorligi alohida ahamiyatga ega bo’lib, S.P. Tolstov uni astral xudolarga, xususan quyosh va oyga bag’ishlangan muqaddas majmua sifatida talqin qiladi. Bu yodgorlikning doiraviy tuzilishi, uning tashqi devor va minoralari qadimgi xorazmiylarning kosmologik-diniy tasavvurlari bilan uzviy bog’liq bo’lib, bu tasavvurlar zardushtiylik dunyoqarashi bilan chambarchas aloqadordir.

Shuningdek, Xorazm zarb etgan qadimgi tangalarda ham zardushtiylik ramzlari — olov mehrobi, olov saqlovchi ruhoniylar tasvirlari va boshqa diniy belgilar aks etganligi, bu dinning nafaqat oddiy xalq, balki hukmdor sulolalar darajasida ham davlat mafkurasi sifatida qabul qilinganligidan dalolat beradi.

XX asrning ikkinchi yarmida va XXI asr boshlarida O’zbek-Fransuz, O’zbek-Avstraliya kabi qo’shma arxeologik ekspeditsiyalari olib borgan qo’shimcha tadqiqotlar natijasida Xorazmning Elliqqal’a tumanidagi qator yodgorliklarda yangi otashkada qoldiqlari va diniy xarakterdagi topilmalar aniqlangan. Bu kabi zamonaviy tadqiqotlar S.P. Tolstov tomonidan XX asr o’rtalarida ilgari surilgan xulosalarni ko’p jihatdan tasdiqlab, Xorazm zardushtiylikning mintaqaviy xususiyatlarini yanada aniqroq tasavvur qilish imkonini bermoqda.

Qadimgi Xorazm aholisi zardushtiylikning asosiy g’oyalari — ezgulik va yovuzlik kurashi, olov, suv, yer va havoning muqaddasligi, komil insonning “ezgu fikr, ezgu so’z, ezgu amal” tamoyillariga amal qilishi kabi qarashlarni qabul qilgan. Otashkadalar — muqaddas olov saqlanadigan ibodatxonalar Xorazm shaharlari va qishloqlarining markaziy inshootlaridan biri bo’lgan. Bunday joylarda “muabbid” yoki “otash-o’bon” deb ataluvchi ruhoniylar doimiy ravishda olovni so’ndirmasdan saqlab turishgan, chunki olovning o’chishi katta gunoh hisoblangan.

Xorazmiylarning diniy hayotida ajdodlar ruhiga sig’inish (farvardin kulti) ham muhim o’rin egallagan bo’lib, bu Avestoning “Farvardin-yasht” qismida keng yoritilgan g’oyalar bilan uyg’undir. Shuningdek, suv xudosi Anaxita va quyosh xudosi Mitraga sig’inish an’analari ham Xorazm diniy

amaliyotida saqlanib qolgan bo'lib, bu esa zardushtiylikning mahalliy siyrak politeistik e'tiqodlar bilan uyg'unlashib, o'ziga xos “Xorazm zardushtiyligi”ni shakllantirganligini ko'rsatadi.

Diniy bayramlar orasida Navro'z, Mehrjon (kuz bayrami) va Sada kabi marosimlar aholi hayotida katta ahamiyatga ega bo'lib, ularning ba'zilari o'zgargan shaklda hozirgi kunga qadar O'zbekiston xalqlari an'analari saqlanib qolgan. Bu holat zardushtiylik merosining nafaqat qadimgi, balki hozirgi milliy madaniyatimiz uchun ham qanchalik muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Zardushtiylik Xorazmda nafaqat shaxsiy e'tiqod, balki davlat mafkurasi darajasiga ko'tarilgan edi. Afrig'iyalar sulolasi davrida (milodiy IV–VIII asrlar) zardushtiylik davlat dini maqomiga ega bo'lib, hukmdorlar o'zlarini ilohiy farrga ega shaxslar sifatida taqdim etganlar. Bu esa hukmdor hokimiyatining mustahkamlanishida diniy omilning muhim rol o'ynaganligini ko'rsatadi.

Zardushtiy ruhoniylar tabaqasi jamiyatning nufuzli qismini tashkil etib, ular nafaqat diniy marosimlarni boshqarish, balki huquqiy-axloqiy me'yorlarni belgilashda ham faol ishtirok etganlar. Zardushtiylikning axloqiy kodeksi — halollik, mehnatsevarlik, tabiatni asrash kabi qadriyatlar Xorazm jamiyatining ijtimoiy tuzilishiga chuqur singib ketgan edi.

Xorazmshohlar sulolasi hukmronligi davrida ham zardushtiylik an'analari davlat marosimlarida saqlanib qolgan bo'lib, hukmdorlarning tanga-pullarida olov mehrobi tasvirlarining uzoq davr mobaynida takrorlanishi bu dinning siyosiy legitimlik vositasi sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Bundan tashqari, dehqonchilik va sug'orish tizimlarini boshqarishda ham zardushtiylikning tabiatga, xususan suv va tuproqqa muqaddas munosabat g'oyalari muhim rol o'ynagan — bu esa Xorazm voqea sug'orma dehqonchiligi madaniyatining diniy-mafkuraviy asoslaridan birini tashkil etgan.

VIII asrning boshlarida arab istilochilarining Movarounnahr va Xorazmga bostirib kirishi bilan zardushtiylik dinining mintaqadagi mavqei asta-sekin pasaya boshladi. Islom dinining tarqalishi jarayonida ko'plab otashkadalar vayron qilindi yoki masjidlarga aylantirildi, zardushtiy ruhoniylari ta'qib ostiga olindi. Ma'mun akademiyasi vakili, mashhur olim Abu Rayhon Beruniyning “Osor ul-boqiya” asarida qayd etilishicha, arablar istilosi davrida Xorazmning qadimiy yozma yodgorliklari va tarixiy solnomalari qasddan yo'q qilingan, bu esa mintaqaning zardushtiylik davriga oid ko'plab bebaho manbalarining bizgacha yetib kelmasligiga sabab bo'lgan.

Shunga qaramay, zardushtiylik ta'siri butunlay yo'qolib ketmadi — u xalq an'analari, bayramlari, marosimlari va hatto tilimizdagi ba'zi so'z va iboralar orqali bugungi kungacha o'z izlarini saqlab qolgan.

Yuqorida keltirilgan tarixiy-arxeologik dalillar va ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi Xorazm o'lkasi zardushtiylik dinining shakllanishi va dastlabki rivojlanishida markaziy o'rinlardan birini egallagan. Avesto tili va xorazmiy tilning yaqinligi, Xorazm arxeologik yodgorliklaridan topilgan otashkadalar, ossuariylar va diniy timsollar, shuningdek mahalliy taqvim va bayramlar tizimining Avesto an'alariga mosligi — bularning barchasi Xorazmning zardushtiylik tarixidagi alohida o'rnini tasdiqlaydi.

Albatta, “zardushtiylikning aniq vatani” masalasi hozirgacha jahon sharqshunosligida yakuniy yechimini topgan emas va bu borada turli ilmiy qarashlar mavjud. Biroq shubhasizki, Xorazm — bu din shakllanishi va tarqalishida hal qiluvchi rol o'ynagan hududlardan biri bo'lgan. Ushbu mavzuni yanada chuqur o'rganish, yangi arxeologik tadqiqotlar va yozma manbalarni qiyosiy tahlil qilish orqali qadimgi ajdodlarimizning boy ma'naviy-diniy merosini to'liqroq tiklash imkonini beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. — М., 1948.
2. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.-Л., 1948.
3. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М.: Наука, 1988.
4. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I жилд. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар (Осор ул-боқия). — Тошкент: Фан, 1968.
5. Аскарлов А. Ўзбекистон тарихи (энг қадимги даврлардан эрамизнинг V асригача). — Тошкент, 2011.
6. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Ўзбекистон тарихининг манбашунослиги. — Тошкент, 2001.
7. Ravshanov P. Xorazm tarixi. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.
8. Nekrasova E.G. Xorazm arxeologiyasi va qadimgi diniy e'tiqodlar masalalari // O'zbekiston tarixi jurnali. — Toshkent, 2016.